
Vasco da Gama – pět století od úsvitu nové doby

Jan Klíma

*Já, Gama, neodvažoval se snít,
že sny mé budou jednou skutečností,
neboť přec častokrát se srdce vznítí
jen zdáním činů hodných velikosti.
Nevím, čím jsem si směl to zasloužit
a přesvědčiti o své statečnosti,
nicméně král náš do rukou mi vkládá
klíč této výpravy, jež všech sil žádá.¹*

Do malého přístavu Kapokate vzdáleného dvě míle od Kalikatu v jihozápadní Indii připlula 2. května 1498, tedy před 500 lety, malá portugalská flotila, které velel Vasco da Gama.² Byl to vydařený mořeplavecký čin. Po vyplutí z Lisabonu dne 8. července 1497 mířily lodě středem Atlantiku velkým obloukem přímo na mys Dobré naděje, poprvé navigovaly u východoafrických břehů a bez větších obtíží dorazily k cíli, který Evropa hledala sto let a k němuž nedospěl ani Kryštof Kolumbus ve španělských službách. Po dlouholetém „ohledávání“ západní Afriky a po objevení Nového světa se Evropě náhle otevřela lidnatá a bohatá Asie. Pravidelný obchodní styk se zámořím zahájil období globalizované historie, jednou provždy ukončil izolaci regionů a jejich obyvatel a zdynamizoval dosud stagnující vývoj směrem ke stále hektičtějšímu a techničtějšímu životnímu stylu, který je nám dnes vlastní.

Historický okamžik dosažení Indie, který ve své době zastínil Kolumbovy objevy, nebyl náhodnou jednotlivostí. Vyplynul ze staleté orientace Portugalců na otevřený oceán a na rozmanité národy z něho přicházející, ze shromažďování vědomostí a dovedností v oblasti mořeplavby, zrodil se ze smělosti poháněné chudobou a křesťanskou exaltací.

„Odvážít se na nová moře, k novým zemím, ke hvězdám dosud nepozorovaným,... těmito podivuhodnými objevy se lidskému rodu otevřel celý svět.“³

V poměrně krátké době se díky Portugalcům zcela změnil pohled na naši Zemi. Ještě koncem 14. století znala Evropa jen asi čtvrtinu naší planety a svůj ideologický názor vyjadřovala vědomím dichotomie křesťanské a islámské civilizace. Během 16. století se znalosti zemského povrchu (včetně oceánů) přiblížily celé ohromující realitě a všechny informace o dosud neznámých zeměpisných a národopisných skutečnostech, o rozmanitých náboženstvích a kulturách se přitom shromáždily pouze v rukou křesťanské západní Evropy.⁴ Zrodilo se opojné přesvědčení o trvalém vítězství nad přírodou a méně vybavenými lidmi, renezanční pocit mimořádné milosti boží, kterou uděлил všemohoucí svým věrným proto, aby ve svůj prospěch odhalili a využili všechna tajemství našeho světa: „Nyní poznají Portugalci za jeden den víc, než poznali Římané za sto let.“⁵

Poněkud přehnaný optimismus na vrcholu zájmu o objevování světa ignoroval skutečnost, že cesta k triumfu Vaska da Gamy byla velmi dlouhá a že jí předcházely rozmanité komplikace, které z ní vyplynuly i později. Na konci 15. a na začátku 16. století se o problémech příliš nehovořilo. Opojný zážitek objevitelské priority se právem koncentroval v Portugalsku. Malý národ, který přijal a splnil historické poslání nejširšího významu, vzešel z vrcholu svých dějin.

Předchůdci

Počáteční etapa objevů řízená třetím ze synů portugalského krále Jana I. – Jindřichem později zvaným Plavec či Mořeplavec (*Henrique o Navegador*, 1394–1460) – proběhla v letech 1415–1434. Začala portugalským dobytím arabské Ceuty na severoafrickém břehu a skončila úspěšným pokusem obeplout zlopověstný mys Bojador na pobřeží severozápadní Afriky. K tomuto prvnímu důležitému cíli bořícímu mýty o vražedném horku či propasti na konci moře dospěl Gil Eanes, drobný šlechtic (*escudeiro*) ve službách *infanta* Jindřicha. Sám princ později zaznamenal historický smysl hledání první mety, která nám dnes nepřípadá nijak mimořádná: „*Nebylo žádné zprávy v křesťanstvu o mořích, lidech a zemích, které leží za mysem Nenávratna..., proto jsem se pak po mnoho let věnoval zjišťování, co by mohlo za řečeným mysem ležet...*“⁶ Kronikář později realisticky vysvětlil, v čem spočíval význam Eanesova prvenství: „*Tento mys Bojador je velmi nebezpečný, protože je tam velká kamenitá mělčina vybihajající do moře víc než čtyři nebo pět námořních mil, v níž se už ztratilo mnoho lodí kvůli špatnému vedení...*“⁷

Symbolem druhé periody let 1434–1444 je Nuno Tristão, jenž dospěl od mysu Bojador až k „zemi černých lidí“. Jeho doba si kategoricky vyžádala zlepšení technických prostředků a organizační centralizaci. Právě v roce 1443 založil princ Jindřich na jihozápadě své země středisko informací pro námořní expedice v místě zvaném *Vila do Infante* (nyní Sagres) a vymohl si monopol na plavby, války a obchod za mysem Bojador.

Ve třetím období postoupily portugalské výpravy od pobřeží dnešního Senegalu až ke Kamerunu. V letech 1445–1475 se projevil výsledek. Strach z neznáma se změnil ve zcela opačnou touhu plavit se třeba i bez okamžitého zisku za nadějí a dobrodružstvím (jak vyjádřilo úsloví *navigare necesse est* – „je třeba plout“). Individuální dobovatelské počiny se promyšleně spojily s dohledem koruny, rostl obchodní výtěžek a díky systematickému sběru informací se zdokonalily i námořní mapy, jejichž kvalita poněkud snižovala vysoká rizika cest do dalekých zemí. Popisy tras (*roteiros*) svědčily o tom, že se navigace na mořích rychle zlepšovala.

„*Kdykoli bys chtěl vědět v kterékoli části světa, jak jsi daleko od čáry rovníku na jednu nebo druhou stranu, zda na sever, nebo na jih, uděláš toto:*

Nejprve použiješ astroláb nebo kvadrant ke změření výšky slunce v poledne, když je slunce v plném vrcholu. Jakmile změříš výšku, podíváš se dobře, kam směřují stíny stožárů korábu nebo lodí, na které se plavíš, nebo stíny vrhané jakýmikoli tyčemi nebo jinými rovnými svíslými předměty, které ti mohou ukázat, kam jdou stíny, dozvíš se, zda na sever, nebo na jih...“⁸

Úspěch Vaska da Gamy připravila čtvrtá etapa poznávání afrických břehů, zemí a národů v letech 1482–1498. Za vlády Jana II. (1455–1495) ji otevřel Diogo Cão, rytíř pověřený postupem k Indii. Ten objevil ústí Konga (Zairu) a na své druhé cestě, na níž ho doprovázel kosmograf Martin Behaim, dospěl až k nehostinnému středonamibijskému pobřeží severně od Swakopmundu, kde vztyčil svůj nejjižnější *padrão* (sloup s portugalským znakem a křížem).

Ani Bartolomeu Dias však ještě nedokázal naplnit panovníkův příkaz dobytí Indie. Jako první Evropan obeplul v letech 1487–1488 nejzápadnější jih černého kontinentu, a dokonce poznal část pobřeží jihovýchodní Afriky. Tím byl udán směr vítězství. O něco později vysvětlil Duarte Pacheco Pereira, proč král změnil název mysu označeného původně jako Bouřlivý: „*Nikoli bez dobrého důvodu byla tato výspa pojmenována »mys Dobré naděje«, protože Bartolomeu Dias, který jej z pověření krále Jana objevil v roce 1488, viděl, že toto pobřeží a mořský břeh se dále vracejí k severu a severovýchodu a tvoří cestu z Etiopie k Egyptu a odtud do Arabského zálivu, kde se už ukazuje a na objevení čeká cesta do Indie.*“⁹

Dobytelé

Rychlý sled portugalských výprav na východ po návratu Vaska da Gamy svědčí o tom, jak zásadním podnětem k expanzi bylo dosažení Indie. V roce 1500 převzal Pedro Álvares Cabral na cestě do Indie pod suverenitu portugalské koruny pozdější Brazílii. Když Pêro

Vaz de Caminha o objevu portugalské části Nového světa referoval, představil Evropanům zcela jiné, a přece podobné lidi: „*Jsou tmaví, trochu načervenalí, pěkných tváří a nosů. Chodí nazí bez jakéhokoli oděvu. Nenamáhají se ani trochu zakrýt svou hanbu a projevují v tom takovou nevinnost, jako kdyby nám ukazovali obličej. Provrtávají si dolní ret a prostrkávají otvorem skutečně bílé kosti...*“¹⁰

Hlavní cíl zatím ležel na východě. Tam po Cabralovi znovu odjel Vasco da Gama, poté Afonso de Albuquerque, Francisco de Almeida – námořníci, válečníci a obchodníci. Ti v roce 1509 stáli před malajskou Malakou, kterou za dva roky dobyli, v roce 1517 dojeli do čínského Kantonu, příštího roku postavili pevnost na Cejlonu, pronikli k ostrovům jihovýchodní Asie a v letech 1542–1543 se objevili u japonských břehů.

Téměř bleskové otevření světa evropskému obchodu a ekonomické, stejně jako ideologické expanzi učinilo z Portugalců nejen posly první globální výměny informací, ale i autoritu ve stavbě lodí, v námořní navigaci a v organizaci nesmírně náročných transkontinentálních výprav. Malá země v jihozápadním cípu Evropy se tak stala vzorem v bezprecedentním „stýkání a potýkání“ Evropanů s rozmanitými asijskými, africkými a americkými populacemi. Rizika dalekých a nebezpečných plaveb se tedy vyplatila. Portugalsko se naplnilo kofeínem, žádáním exotickým zbožím, peněží a zlatem, ale také informacemi a vědomostmi. Silnější evropské konkurenty se proto nejprve museli zmocnit právě tohoto výtěžku: „*Za to, co znají, vděčí Portugalcům, kteří je poučili a vycvičili v plavbě na širém moři a ve vzdálených končinách; za to jim vděčí nejen Španělsko, ale celá Evropa.*“¹¹

Evropy se zmocnilo vzrušení. Chtěla znát a ovládnout celý tento dosažitelný svět. Chtěla znát exotické lidi a přetvořit jejich způsob uvažování. Zrodil se renezanční humanismus uvažující v nadevropských dimenzích; plody, klady i nectnosti této doby – prakticismus, realismus, představu o výnosu vkladů – neseme dodnes v sobě jako evropské dědictví. Zrodil se kolonialismus jako nová a jen zdánlivě překonaná představa o nadřazenosti „schopnějších“ nad „méně pokročilými“, „divochy“.

Mnohé zkreslila následující století. Zpočátku byl při jednání s jinými lidmi často následován portugalský vzor. Drsný dobyvatel Indie Albuquerque, vědom si nepatrnosti svého národa, doporučoval svým vojákům ženit se s dcerami země. Začala velká disputace kultur otevřená misionáři evangelizujícími Kongo (1491) a pronikajícími z Goy daleko do Asie. Pro úspěch těchto podniků muselo scholastické teoretizování vyklidit prostor reálným poznatkům, služba Bohu se projevila studiem lidí a jejich zvyků. Po františkánské a dominiškánské snaze spálit cizí modly přišla jezuitská metoda slučování evropského s neevropským, poznání a využití cizích kultur a jazyků. Misionář či obchodník mohl dospět do dalekých zemí jen na lodi; začal si proto vážit řemesla, dokonalých map i přesných zpráv.¹²

Objevné cesty nutně doprovázel rozmach geografie, kartografie, námořní astronomie, hydrografie, bylo třeba studovat zemský magnetismus, objevily se počátky moderní botaniky, zoologie a antropologie. Zpřesňování poznatků postupovalo poprvé jako nepřetržitý řetěz racionální kritiky zjištěných faktů, jako prověřování či argumenty podložené vyvracení duchovního dědictví odkázaného Evropě antikou a středověkem. Nevídaný rozvoj věd a permanentní inovace poznatků se staly právě tak zásadním odkazem doby objevů jako hledání převahy či rovnováhy v mezinárodních vztazích nyní poprvé rozšířených na celý svět.

Technický věk začal na mořích

Úspěch či neúspěch výprav v obchodním i informačním smyslu závisel na technickém vybavení lodí a na přístrojích pro námořní navigaci. Počínaje řemeslnou zručností při stavbě objevitelských karavel a konče teorií mořeplavby či matematikou vyhodnocující koordináty tvořily znalosti z tohoto oboru nejcennější poklad, který se svěťoval věrným a tajil před konkurenty.

„Knihy o námořní plavbě“ (*Livros de Marinharia*) byly praktickým kompendiem normativních zásad i informativních pravidel, jejichž cílem bylo poskytnout užitečný a platný vzorec astronomické navigace na oceánech. Vznikaly jako souhrn kolektivní zkušenosti

kormidelníků, kapitánů, kartografů a námořníků. Předpokládalo se, že taková příručka¹³ bude postupně rozšiřována, opravována a aktualizována, aby lépe sloužila svému účelu. Praktická pravidla námořní navigace umožňovala zjistit polohu podle pohybu a pozice Polárky nebo Jižního kříže, často se vypracovávaly a předávaly sluneční tabulky.

„Roteiros“ vznikaly původně jako strohé popisy tras. Rozvoj námořní plavby a oceánografie z nich však učinil „zřejmě nejbohatší dědictví období objevů“.¹⁴ Buď tvořily součást „knih o námořní plavbě“, nebo vznikaly samostatně. Ve své vrcholné podobě obsahovaly systematické zápisy hodnot zeměpisné šířky, magnetické odchylky, údaje o vzdušných i mořských proudech a mnoho dalších pozorování,¹⁵ jak ukazuje např. věcné a konkrétní *roteiro* zaměřené na část brazilského pobřeží: „Nejprve musíme vědět, že mys Santo Agostinho leží na 8 a 1/2 stupních, že je nízký a hustě porostlý stromy až k moři... Budeš-li hledat toto pobřeží a zemi Pernambuco počínaje březnem, jeď na 9 stupňů a pak k jihu. I kdybys byl hodně blízko země, neboj se, protože dno je 16–17 loktů hluboké, voda je čistá a nejsou tu útesy vybihajající ze země. Plav se podle pobřeží k severu, a jakmile najdeš mys Santo Agostinho, dej pozor na útesy, pak už uvidíš zřetelně mys s okrouhlým kopcem nahore porostlým stromy a nořící se dole do moře jako čenich velryby...“¹⁶

„Plavební deníky“ jako další pramen zkušeností popisují den po dni události a zážitky z plaveb, z průzkumu země či ze setkání s lidmi. Dnes jsou nejproslulejší deníky zachycující první a druhou plavbu Vaska da Gamy, cestu Pedra Álvarese Cabrala z Evropy k Brazílii a pak na východ, deníky Franciska de Almeidy z let 1505–1506.

„Plavební průvodce“ (*Guias Náuticos*) mají většinou poučit o pravidlech námořní astronomie. Tento specifický účel sledovaly už nejstarší „plavební průvodce“ z Mnichova a Évory tištěné asi v letech 1509 a 1516.¹⁷

Neverbální výsledky zeměpisných a mořeplaveckých pozorování zachytila kartografie. Mapy a atlasy zmodernizovalo zavedení stupnice zeměpisných šířek, hydrografické plány obsahovaly záznamy o hloubce moře.¹⁸ S plavbami souvisela i řada ryze technických příruček pro tesaře, stavitele lodí a kapitány. Zde stanovené kvantitativní normy zaručovaly, že karavely, galeony a další plavidla budou vyrobená správně co do tvarů, optimálních velikostí a pracovních postupů. Všechny praktické spisky a dokumenty orientovaly tvůrce i uživatele k věcnému a přesnému uvažování, k pozorování a záznamům reality, k technickému myšlení založenému na faktech a číslech.

Vědecké a technické poznatky pohotově shrnul Duarte Pacheco Pereira (1460?–1533) v proslulém díle *Esmeraldo de Situ Orbis* (1505–1508) a João de Castro (1500–1548) ve spisech *Roteiro de Lisboa a Goa* (1538), *Roteiro de Goa a Diu* (1539), *Roteiro do Mar Roxo* (Trasa Rudým mořem, 1541). Tentýž João de Castro ukazuje na rozhovoru žáka s učitelem v Pojednání o (Země)Kouli v otázkách a odpovědích (asi 1535), jaké rozumové těžkosti bylo třeba překonat např. k pochopení existence protinožců.¹⁹ Vědecky kritického ducha osvědčil i Pedro Nunes (1502–1578) ve svých argumentačně vyříbených spisech Pojednání o (Země)Kouli (*Tratado de Esfera*), Pojednání o určitých problémech mořeplavby (*Tratado sobre Certas Dúvidas da Navegação*) nebo v Pojednání o obraně mořeplavecké charty (*Tratado em Defensam da Carta de Marear*).²⁰ Technické otázky bezprostředně či volněji související s mořeplavbou zpracoval také Fernando Oliveira (1507–1581?) ve spise Námořní umění válečné (*Arte da Guerra do Mar*, Coimbra 1555), v nedokončené systematizující práci Kniha o výrobě lodí (*Livro da Fábrica das Naus*) a v životním díle psaném přes dvacet let latinsky a portugalsky Umění mořeplavby (*Ars Nautica*).

Duch racionálního praktikismu však brzy rozšířil tematiku „mořznalectví“ (*sabedoria do mar*) o botaniku, lékařství a další disciplíny, které potřebovali všichni, kdož se vydávali na dlouhé měsíce a roky na daleké výpravy. Evropský obzor v tomto smyslu posunul Garcia de Orta (1503?–1568) svými Rozhovory o indických rostlinách a drogách (*Colóquios dos Simples e Drogas da Índia*)²¹ a Cristovão da Costa (1525?–1593) Pojednáním o drogách a léčivech Indie (*Tratado de las Drogas y Medicinas de las Indias Orientales*, vyšlo španělsky v Burgosu v roce 1578).²²

Poznávání země a národů

Shromážděné údaje o zemském povrchu, o podnebí, o vegetaci, o zvířatech, o lidech a jejich zvycích i o jazyku obrátily pozornost Evropy k té nejdůležitější stránce objevované reality, kterou bychom dnes označili jako geograficko-ekologickou a kulturně-antropologickou. Poznávání země a lidí mělo zcela praktickou motivaci – zjednat si přístup ke vzdáleným populacím, dokázat s nimi společně žít a komunikovat, a tak zahájit obchodní, christianizační nebo jinou interakci. Právě tento druh nových zpráv se v Evropě těšil největšímu zájmu a pěstování nutného smyslu pro komparaci a zobecňování přivedlo pozorovatele k mnohem hlubším výsledkům, než bylo pouhé svědectví o viděném.

Duarte Lopes (1550?–1600?) uvažuje o rasových, správních i lingvistických skutečnostech na základě zkušeností, které získal po roce 1578 v Kongu: „*Dříve všichni soudili, že příčinou černé barvy lidské pokožky je sluneční zář, protože zkušenost ukazuje, že čím více se blížíme horkým zemím na polední, tím jsou lidé tmavší, a naopak, když se plavíme na sever, jsou stále světlejší jako Francouzi, Němci, Angličané a jiní. Je však jisté, že pod rovníkem se také rodí lidé skoro světlí jako v království Malindi nebo Mombasa a na ostrově São Tomé, který má stejné podnebí,... a tak synové Portugalců, kteří se rodí z konžských žen, mají pleť spíše světlejší, z čehož vyvozují názor, že tmavá pleť nevzniká sluncem, nýbrž povahou semene... Toto království se dělí na šest krajů, které se jmenují Mbamba, Soyo, Sunde, Mpangu, Mbata a Mbemba... Slovo »mani« znamená pán a zbytek titulu označuje zemi pod jeho vládou, jako například Mani Mbamba znamená pán kraje Mbamba... V jazyce kongo se sloní kel řekne »mene manzao«, to jest »zub slona«.*“²³

Zájem o nové lidi nezbavil portugalské mořeplavce náboženského pohledu na obyvatele vzdálených krajů. Odlišné civilizace pak dostaly interpretační nálepky typu židovská, maurská, pohanská. Ale už pouhá registrace kulturních a ideologických rozdílů vnášela do evropského myšlení zcela jinou dimenzi, která zprostředkovaně zrychlila postup reformních a reformačních proudů v církvi. Popisy přírody a lidí Afriky, Asie, Ameriky i Oceánie zásobily evropskou databanku obrovským množstvím náboženských, politických, zvykových, hospodářských, botanických, zoologických, mineralogických, hydrografických a dalších faktů. Evropská věda přijala dlouhodobý úkol třídít, vysvětlovat, upřesňovat a kvantifikovat všechno, co popsali první Evropané třeba až na druhé straně světa.

„*Tato japonská země se často otrásá a je v ní mnoho síry. Je tu mnoho sopečných ostrovů... a země je větrná a plná bouří... Japonské domy jsou nízké kvůli větru, jsou všechny postavené z prken nespojovaných hřebíky a jsou pokryté došky zatíženými kvůli větru nahore kameny... Lidé tu jedí třikrát denně, pokaždé jen málo... Jedí na zemi jako Mauři a hůlkami jako Číňané. Každý má svou malovanou misku a porcelánové nebo dřevěné nádoby na jídlo pomalované zvenčí černě, zevnitř červeně. V létě pijí Japonci teplou vodu z ječmene a v zimě vodu z bylin, které jsem nedokázal určit...*“²⁴

Počátky civilizačního dialogu vyvolaly zájem o cizí jazyky. Sepisování a vydávání grammatik, slovníků a dalších lingvistických příruček, překlady katechismů zatlačily do minulosti unifikující latinu. Objevil se diverzifikovaný, reálný obraz bohatství jazyků a dialektů světa. Na znalosti mluvených jazyků i těch nejvzdálenějších národů se zakládaly misijní úspěchy jezuitů. Proto José de Anchieta zachytil tupíjsko-guaraníjské nářečí v příručce Gramatické umění nejužívanějšího jazyka na brazilském pobřeží (*A arte da gramática da língua mais usada na costa do Brasil*, Coimbra 1595). Další jezuita João Rodrigues vytvořil první evropskou učebnici japonštiny (*Arte da língua de Japan*, Nagasaki 1604–1608). Se znalostí jazyka souvisela i politika kulturní přizpůsobivosti podložená buď pouhým vědomím, nebo studiem civilizačních shod či rozdílů.

Už první zeměpisné a etnografické zprávy i přes svou malou odbornost vyvolaly senzaci (*List o objevení Brazílie P. Vaze de Caminho*, 1500; *Listy o novém objevu Velkého Kathaje – Tibetu jezuity Antónia de Andrade*, 1624–1626). Brzy vznikly hluboké a systematické studie o člověku a přírodě neevropského světa. Sem patří kniha o věcech indických (*Livro das*

Coisas da Índia) Duarte Barbosy nebo *Summa Oriental* Tomé Pirese, obě napsané mezi léty 1511–1516, také ovšem málo známé Traktáty (*Tratados*) Galeote Pereiry o Číně (1561) a Andrého Álvarese de Almada (1550?–1610?) o Guineji a o Kapverdských ostrovech (1594).

„Chtěl jsem psát o Guineji ne proto, že to jiní neudělali, ale proto, že možná neměli tak pravdivé informace jako já, který jsem viděl její větší část, vydával jsem se na mnoho mil po řekách a především jsem se důkladně přeptával na všechny věci jak našich lidí, zkušených v těchto končinách, tak i samotných černochů, kteří mne informovali o tom, co se tu stalo, o svých názorech a zvycích; pojednám krátce o zbraních, oděvu a obyčejích černochů, o jejich válkách a o všem, co je tam pozoruhodného; a o každém království a národě pojednám co nejlépe, protože mým úmyslem je sdělit pravdu...“²⁵

Různorodost kultur vyžadovala vysvětlení. Křesťanská civilizace simplifikovala problém do evropocentristického schématu „my civilizovaní x oni barbaři“. Nebyla sama. Starobylé civilizace Asie si při prvních kontaktech pomáhaly podobným zjednodušujícím pohledem; Číňané pokládali všechny Portugalce za smradlavé hrubiány s velkým nosem. To byla pochopitelná reakce na revoluci v informacích a na překvapující variabilitu národů a kultur na naší planetě. Poté si už lidé na svou rozmanitost zvykli, a tak zeměpisné a etnograficko-anthropologické pravdy jednou provždy utlumily mytickou představivost Mandevillovu, potlačily strach ze zrůd a obrů, zhumanizovaly reálný obraz našeho světa.

Ideologie objevů a evropanství

Po poznání Afriky, po dosažení Asie a po dobytí Ameriky bylo třeba pochopit a vyložit svět, vysvětlit jedinečné propojení kontinentů a populací, vybudovat ideologii strhujícího úspěchu evropského křesťanstva. Vznesenou metaforou vyjádřil spojení kontinentů Luís de Camões, sám světoběžník pobývající v Mosambiku, v Indii i v Macau, ve velkolepém eposu *Lusovci* (*Os Lusíadas*, 1572). V populárnější formě dobrodružného vyprávění představil náš jediný svět Fernão Mendes Pinto, který ve slavném Putování (*Peregrinação*, 1614) zaznamenal vlastní neuvěřitelná dobrodružství v různých zemích Orientu. Jako politická doktrína byla ideologie objevů vyjádřena v Dialozích praktického vojáka (*Diálogos do Soldado Prático*, napsáno mezi léty 1565–1612) Dioga do Couta nebo v anonymním spisu Přednosti a čest vojenského života v Indii (*Primor e Honra da Vida Soldadesca no Estado da Índia*, Lisabon 1630).

Jev planetární expanze je tu chápán jako absolutní privilegium křesťanské boží obce mysticky zasvěcené a zcela odevzdané svému Nejvyššímu Kormidelníkovi. Portugalci jsou pouhými prostředníky, kteří dostali za úkol realizovat boží záměr na tomto světě. Křesťanství vítězí politickou bystrostí i vojenskou silou, které musejí být hodnotami milými Bohu. Tak se zrodilo přesvědčení o evropském důmyslu, technické převaze, strategickém důvtipu, schopném organizátorství, obchodní zdatnosti a vojenské chrabrosti jako vítězných evropských predispozicích. Nyní bylo možné obhájit ideu evropského kolonialismu, který s tak mocnými zbraněmi šel v portugalské stopě dobýt celý neevropský svět.

„Abychom lépe pochopili základy této naší Asie, je třeba vědět, že zdejší královská koruna předpokládá tři různé věci. Jedna věc se vztahuje ke druhé tak, že jedna bez druhé nemůže existovat a všechny se udržují svým vzájemným vztahem.

První je Dobytí, což je válečnictví, druhá Plavectví, jemuž odpovídá zeměpis, a třetí Obchod, který souvisí se zbožím. Abychom nezmátli význam těchto různých hodnot, vypíšeme postupně, odkud byly nabyty a spojeny s korunou tohoto království v prostoru a v čase...

Obchod provozovali lidé bez pravidel a prozíravých zákonů, řídili se jen pohnutkami chťivosti, které má každý. To jsme potlačili a vytvořili jsme profesionální živnost s univerzálními i specifickými pravidly, jaké má věda a aktivní umění potřebné pro dobrou politiku. Zde se zvlášť uvidí, jak jsou všechny věci člověku užitečné, ať už jsou přírodní, nebo umělé, jakou má každá z nich povahu a kvalitu (pokud ji dokážeme zjistit) co do váhy, rozměrů atd.“²⁶

Ideologie evropské zdatnosti podporovala sklon k vědeckému poznávání, z něhož se ovšem brzy zrodilo pyšné přesvědčení, že plouvoucí, střílející, měřící a písící *homo faber* je

privilegovaným a zvlášť vydařeným tvorem. Mezi božími vyvolenci však brzy vypukly polemiky, které pak doprovázely dějiny kolonialismu po další staletí. Někdy od roku 1530 se v „úspěšné“ dobovatelské společnosti vždycky našel někdo, kdo odsoudil neekvivalentní směnu nebo amorálnost politických vztahů mezi společenstvím nadřazených a podřízených, jak to učinili João de Castro nebo Fernão Mendes Pinto. I v tom byl důkaz, že doba objevů vytvořila duchovní planetární pluralitu odrážející intercivilizační vlivy, že kultury a národy se prostupují a začínají chápat. Právě v utváření moderního pluralitního světa získali Portugalci prvenství díky dlouhé době přizpůsobování se „jinému“, a to od dobytí Ceuty v roce 1415 přes otevření pravidelného spojení s Asií v roce 1498 až po pozdější staleté denní soužití s indiány, černochoy, Čiňany, Indy či Timořany.

Po pěti stech letech

Odborná diskuze vyvolaná nedávným kolumbovským půlmiléníem 1492–1992 stanovila společenským vědám úkol vysvětlit dramatické „setkání“ (*encounter*) tří odlišných ras a civilizací v jednom prostoru, popsat zvláštní zrod amerických společenství prakticky existujících jako občané USA nebo Brazilci. Půlmilénium spojené s objevitelským činem Vaska da Gamy odkazuje kulturní antropologii a filozofii ještě složitější problém. Velký mořeplavec dovršující letité portugalské snažení otevřel v roce 1498 permanentní, nekončící a prostorově neomezenou interakci všech kontinentů, náboženství a kultur. Renesance a humanismus vyrostly na kritickém myšlení plavců, realistický racionalismus Evropanů dobyl svět. Globální mšeni ras, náboženství, jazyků i politických vzorců se po objevení Indie stalo pravidlem nejprve v přímořských krajích, později všude na světě.

Přes všechny pokrok a mnoho podaných rukou to zřejmě byla příliš velká změna. Na své možné rozplynutí ve velkém světě reagovaly národy mnohdy posílením nacionalismu, na likvidaci teritoriální omezenosti přichylností ke svému teritoriu, na ideologickou různost intolерantním prosazováním vlastní ideologie. Během čtyř století, kdy byla Evropa přesvědčena o svém vítězství, sbíral neevropský svět síly a zkušenosti. Pak přišel věk, který vytvořil nový dějinný předěl. Jen velmi těžko se evropské mocnosti smířily se ztrátou svých koloniálních říší po druhé světové válce. Sami Portugalci tutéž ztrátu dodnes jen velmi těžko nesou. Americké civilizace překročily svůj prostor a zasáhly svým vlivem Evropu, z níž si odnesly přesvědčení o své mimořádnosti. Nehybné asijské civilizace vyrostly v populační kolosy vysmívající se euroamerickým institucím. Svět objevený plavci v dávných staletích dnes vykazuje Evropany z posledních opěrných bodů. Padl Hongkong, jako poslední padne Macao. Civilizaci vítězů to stále ještě uvádí ve zmatek a nepochopení.²⁷

Po pěti stech letech žijeme v jiném světě. Ten v nedávné době bolestně zlikvidoval nespravedlnosti zrozené z kolonialismu jako z politického odkazu objevů. Až nesnesitelně vyostřil rozpor mezi Severem, dědicem objevitelů, a Jihem, potomkem oněch „jiných“, „objevených“. Přes podcenění a zdánlivou slabost převzali Jižané část globálního rozhodování. Hodnotí dobré i špatné, co jim přinesli následovníci objevitelů. Nesnášejí sám pojem „objevy“ (*descobrimentos*), který je nesprávný a evropocentrický. Nicméně souhlasí s historickým pojmem „průzkum“ (*exploração*) používaným pro poznávání „jiného“, jenž nemá kolonialistický obsah. Zamýšlejí se nad hodnotami, které světu nabízí dnešní euroamerická civilizace.

Ze světového Severu se do značné míry vytratila ona zvidávající tolerance, která v portugalských *roteiros* a v jezuitských gramatikách vítala do řad známých všechny „jiné“. Převažuje skupinové hašteření, strach o blahobyt vzniklý z potosíjského stříbra, z minasgeraiského zlata, z obchodu s africkými otroky a s tisíciprocentními zisky z prodeje asijského koření. Naše civilizace sebejistá úspěchy započatými před pěti sty lety dnes na své cestě vpřed odhodila pevný boží korektiv. Zapomněla na renezanční realismus a propadla vlastnímu obrazu podivného světa virtuální (ir)reality, umělým kánonům krvavé televizní estetiky, masově fabrikovaným pahodnotám budícím strach a pocity lidské bezmocnosti. Bude stát mnoho úsilí a odvahy, než stateční plavci překročí tento nový Bojador.

Také proto je dobré si připomenout poselství Vaska da Gamy. Humánní interpretace tohoto poselství zněla v uplynulém pětistiletí zřetelně – spolupráce, poznání, jednota v rozmanitosti. Právě o tom je také světová výstava Expo '98 v Lisabonu. Poslední velká show tohoto druhu v našem století se právem koná v metropoli někdejších slavných mořeplavců, v půvabném městě, které se dnes stejně jako jiná centra dusí dopravním chaosem a nezvládnutými civilizačními vymoženostmi. Jednotlivé národní expozice ukáží, jak kdo pochopil oblouk času od Vaska da Gamy až k nám. Ve světě dávno předurčeném k setkávání a prolínání to ukáže i Česká republika, která jako jeden z mála států světa se svou neúčastí přihlásila k politice zápečnické izolace.

¹ Luís de Camões (asi 1525–1580), Lusovci, část IV, zpěv 77, přebásnil Kamil Bednář.

² Nejreprezentativnější monografie věnovaná osobnosti, životu a významu Vaska da Gamy (asi 1469–1524) vyšla v Lisabonu na sklonku roku 1997 jako předzvěst světové výstavy Expo '98, konané v hlavním městě Portugalska u příležitosti pětistiletí objevu. Viz Adão da Fonseca, L.: Vasco da Gama, o Homem, a Viagem, a Época. Tato kniha, shrnující veškerou dokumentaci, opravuje některé dosud tradované omyly (vylučuje např. spolupráci lodivoda Ahmada ibn Madžida na posledním úseku cesty z východoafrického Malindi k indickým břehům) a soustřeďuje se i na závažné důsledky v oblasti obchodu, evangelizace, diplomacie, střetu kultur, papežské politiky či vývoje námořní a vojenské techniky.

³ Vives, J. L.: De Disciplinis. Dedikační list portugalskému králi Janovi III., 1531.

⁴ Rozhodující roli tohoto nově vzniklého monopolu informací pro mocenské konsekvence v evropském a světovém rozměru zdůrazňuje např. Albuquerque, L. de: *Introdução à História dos Descobrimentos Portugueses*. 3. vyd. Lisabon 1983. Viz též Albuquerque, L. de: *Os Descobrimentos Portugueses*. Lisabon 1985.

⁵ Orta, G. de: *Colóquio dos Simples e Drogas da Índia*, 1563. I–II. Vyd. C. Ficalho, Lisabon 1987.

⁶ Úryvek z dopisu prince Jindřicha z roku 1456 uvádí Luís Filipe Barreto: *Portugal, pioneiro do diálogo Norte-Sul*. Lisabon 1988, s. 80.

⁷ Pereira, D. P.: *Esmeraldo de Situ Orbis*, 1505–1509. Cit. tamtéž, s. 87.

⁸ Pires, A.: *Livro de Marinharia* (polovina 16. století). Vyd. Luís de Albuquerque, Lisabon 1963, s. 200.

⁹ Barreto, L. F.: cit. dílo, s. 95.

¹⁰ Vaz de Caminha, P.: *Carta de Achamento da Terra de Vera Cruz – Brasil 1500*. In: Cortesão, J.: *A Carta de P. Vaz de Caminha*, Lisabon 1967, s. 221–257.

¹¹ Cano, T.: *Arte para Fabricar e Aparejar Naos*, 1611. Cit. dle Barreto, L. F.: cit. dílo, s. 7.

¹² Viz Teixeira da Mota, A.: *A Evolução da Ciência Náutica durante os Séculos XV–XVI na Cartografia Portuguesa da Época*. Lisabon 1961. Viz též Lopez Piñero, J. L.: *Ciencia y Técnica en la Sociedad Española de los siglos XVI y XVII*. Barcelona 1979.

¹³ Viz např. Pires, A.: *Livro de Marinharia*. Vyd. Luís de Albuquerque, Lisabon 1963. Viz též Vaz Fragoso, P.: *Livro de Marinharia (po roce 1550)*. In: Albuquerque, L. de: *Estudos de História*. Svazek V. Coimbra 1977. Viz rovněž Fernandes, B.: *Livro de Marinharia (po roce 1550)*. Vyd. A. Fontoura da Costa, Lisabon 1940 atd.

¹⁴ Albuquerque, L. de: *As Navegações e a Sua Projecção na Ciência e na Cultura*. Lisabon 1987, s. 18.

¹⁵ Srov. Teixeira da Mota, A.: *Evolução dos Roteiros Portugueses no Século XVI*. Coimbra 1969. Viz též Fontoura da Costa, A. (vyd.): *Roteiros Portugueses Inéditos da Carreira da Índia do século XVI*. Lisabon 1940.

¹⁶ *Roteiro da Costa do Brasil (kolem roku 1586)*, rukopis v Biblioteca de Ajuda (Lisabon), sign. 51-IV-38, fol. 1 a 2 v.

¹⁷ Viz Albuquerque, L. de: *Os Guias Náuticos de Munique e Évora*. Lisabon 1965.

¹⁸ Viz Cortesão, A., Teixeira da Mota, A.: *Portugaliae Monumenta Cartographica*, I–VI. Lisabon 1960.

¹⁹ Viz Castro, J. de: *Tratado da Esfera por Perguntas e Respostas*. In: *Obras Completas*. Vyd. L. de Albuquerque a A. Cortesão, Coimbra 1968, sv. 1, s. 23–108.

²⁰ Většina díla Pedra Nunese vyšla v Basileji v roce 1566 pod názvem *Opera Omnia*. Kromě toho existují autorovy nevydané manuskripty jako Obrana pojednání o směřování na glóbu pro námořní umění (*Defensão do Tratado de Rumação do Globo para a Arte de Navegar*).

²¹ Práci uvádí do širších souvislostí Luís Filipe Barreto. Viz Barreto, L. F.: *Descobrimentos e Renascimento*. 2. vyd. Lisabon 1983, o Ortovej díle s. 255–295.

²² Prvního velkého intelektuála z Kapverdských ostrovů Cristovãa da Costy si všimá L. F. Barreto. Viz Barreto, L. F.: *Caminhos do Saber no Renascimento Portugues*. Lisabon 1986, s. 110–201.

²³ Lopes, D., Pigafetta, A.: *Relação do Reino do Congo e das Terras Circumvizinhas*, 1591. Vyd. R. Capeans, Lisabon 1951, s. 17, 19 a 57.

²⁴ Anonym: *Livro Que Trata das Coisas da Índia e do Japão*. Coimbra 1957 (reprint originálu z roku 1548), s. 100–103.

²⁵ Álvares de Almada, A.: *Tratado Breve dos Rios de Guiné e do Cabo Verde (1594)*. Lisabon 1964, s. 2.

²⁶ Barros, J. de: *Ásia: Dos Feitos Que os Portugueses Fizeram no Descobrimento e Conquista dos Mares e Terras do Oriente. Década I*, 1553. Vyd. A. Baião, Coimbra 1932, kniha 1, kapitola 1, s. 10–11.

²⁷ Ideje a činy odlišné od euroamerického demokratického standardu pak nezbyvá než vysvětlovat jako panoptikum pitvorných podivností, vnucených pánům tvorstva cizími, v podstatě podivnými a málo přátelskými kulturami. Viz Johnson, P.: *Dějiny 20. století*. Praha 1991.